

ՊԱԼԱՍՄԱՆԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ.—«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» սկզբից մինչև մեր օրերը: Թիֆլիս, տպ. Մարտիրոսեանցի, 1890 թ., հրատարակութիւն Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերութեան (№ 26), փոքր քառածալ, 9+496+1.2 էրես, № 12. գինն է 1 ր. 50 կոպ.:

Հայոց Պատմութիւնը սպասում է իւր երկրորդ խորենացուն, որպէս հայոց պատմութեան երկրորդ Մեսիալին: Այն ժամանակից ի վեր, երբ եւրոպական քննադատական ոգին սկսեց մտնել նաև հայերի մէջ, երբ ամեն բանի վերաջ քննադատական աչքով նախը պարտականութիւն դառաւ լուսաւորած դասակարգի համար՝ հայոց հին դարերի պատմութիւնն էլ աչքալէս, ինչպէս ալն աւանդել է Մովսէս Խորենացին սկզբից մինչ Վ դարն և ինչպէս նա շարունակեց աւանդել մինչ ալժմ՝ Խորենացուն կուրօրէն հետևող պատմագիրների միջոցով՝ ալ ևս սկսեց բաւականութիւն չը տալ քննադատական աչքով զինւած նոր սերունդների հարցասիրութեանը: Հայոց հին դարերի պատմութիւնը ալ իսկ պատճառով մեծապէս կորցրեց իւր հետաքրքրութիւնը նոր շաւղով ընթացողների, նոր ուղղութեան հետևող ընթերցող հասարակութեան համար: Ամբողջ սերունդներ կան ալսօր, որոնք տեղեակ չեն հաջ աղգի չենք ասում պատմութեանը, ալ պատմագրութեանը: Դորա գլխաւոր պատճառը եղած է ալն, որ, Խորենացուց զէս՝ ոչ մի հայոց պատմադիր չի եղած պատմաբան, ալսինքն պատմութեանը նոր քննադատական միջոցներով գրող մարդ, հեղինակ,

որը պատմելով՝ հետաքրքրէր ընթերցողին իւր գիտողութիւններով, իւր հետազօտութիւններով, նոր լուսաբանութիւնով, մի խօսքով մի հեղինակ, որի գրութեան մէջ ևրևար հեղինակի ինքնուրոյնութիւն, բալց ալնպիսի ինքնուրոյնութիւն, որ կարողանար հաշուել եւրոպական գիտութիւններից ստացած քննադատական և հարցասիրական ոգու հետ:

Եւ մի հանգամանք, որ վերին աստիճանի կաշկանդում է հալ պատմագիրներին մեր ասած ուղղութեամբ վարելու,—ալդ ալն է, որ հայոց պատմութիւնը, որի հետաքրքրութիւնը անխղելի կերպով կապւած է հալ աղգի հալրենասիրական զգացումների հետ, քննադատական տեսութեան պակասութիւնից՝ ժամանակի ընթացքում զառել է ժողովրդի մասսալի համար մի տեսակ հալրենասիրական պաշտամուտնք, նման կրօնական դաւանանքին: Եւ ալն աստիճան ճշմարիտ է ալդ, որ անուններ, որպէս Հալկ, Արամ, Տիգրան և ալն նոյնքան սուրբ են դառած, որքան և անժխտելի պատմական անձեր, որպէս Վարդան Մամիկոնեան, Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Վ կաթողիկոս և ալն:

Մասսալի վերալ իշխող ալդ ներականութեան բնաւորութիւնը հալողուել է նաև մեր ոլատմագիր հե-

ղինակներին, որոնք երբէք չեն կարողացել գուրս գալ արն լծի տակից, որ ծանրացրել է նոցա վերալ Մովսէս Խորենացու բարձր հանճարը, միակը մեր պատմագիրներին, որը կարողացել է մեր հին պատմութեան համար ճիշդ թէ անճիշդ, բայց մի որ և իցէ միութիւն ստեղծել և մի արն-պիտի միութիւն, որը կարողանար ժամանակակիցների երեակալութեանը և հայրենասիրական պահանջներին բաւականութիւն տալ: Եւ անամասամբ ինչով պէտք է մեկնել, որ հալոց պատմութեան աղբիւրները թերահաւատ քննութեան տակ գցելու փորձերը բոլորած են ոչ թէ հալերից, այլ օտարներից. հալ աւանդապահական պատմաբանների դերը ալս գործում եղած է և դեռ ևս շարունակում է մնալ ալս՝ պաշտպանել մեր նախնական պատմագրութիւնը նորա ճշգրտութեան վերալ կասկածներ գցողներին:

Մենք չենք դնում արեքան հեռու, որ պնդենք թէ հալ ոգին չի թող տալիս որ և է քննադատութիւն մեր աւանդական պատմութեան և Մովսէս Խորենացուն. բայց մենք պնդում ենք, որ քննադատութեան գործը հալերից չէ բղխում և որ հալ պատմագիրները ալս գործում զխաւորապէս պաշտպանողական զիրք են բռնած, մանաւանդ Մխիթարեանները:

Բայց որպէս զի հալիական պատմութիւնը նորից կարողանալ գրել և թողնել Խորենացու ցոյց տւած ճանապարհը, հարկաւոր է, որ նորա պատմագրութեան ճշգրտութիւնը և նոյն իսկ Մար Աբաս Լատինալի գոյու-

թիւնը հերքողները արեքան նոր գիտեր արած լինեն, որ կարելի լինէր մի ամփոփ պատմութիւն գրել, որը իւր միութիւնով կարողանար Խորենացու պատմութեան ամփոփութեան տեղը տալ: Արդ, ոչ Ֆրիդրիխ Գուդշմիդի քննադատութիւնները և ոչ իսկ բեռնագիր գրութիւնների գիտը և ընթերցումը արեքան նիւթ են տալիս, որ նոցանից կարելի լինի մի նոր տեսութիւն ստեղծել հալոց հին դարերի պատմութեան համար, թող թէ Ասորեստանի թագաւորների սխրագործութիւնները պատմող բեռնագրութիւնները դեռ ևս լիապէս հաւաստի աղբիւրների տեղ ընդունելու համար՝ պէտք էր գոնէ չը գիտենալ, թէ որքան պարծենկոտ ոճ գիտէին բանացնել Ասորեստանի գոռող թագաւորները:

Այս բոլոր հանգամանքների հետեանքը արն է, որ հալոց հին դարերի պատմագրութիւնը մնում է արն շրջանակների մէջ, որ նախագծել է Խորենացին. և արն բոլորը, ինչ մեր դարը կարողացել է հին արձանագրութիւններից քաղել հալոց պատմութեան համար, առ ալժմ մնում են իբր նոր տեղեկութիւններ, առանց որ մի որ և է պատմաբան կարողացած լինի նոցա վերալ մի նոր պատմագրութեան չէնք կառուցանել:

Նոյն արդ բնաւորութիւնը կրում է նաև հանգուցեալ Ստեփաննոս Պալասանեանի նոր հրատարակած Հալոց Պատմութիւնը: Հին դարերի վերաբերեալ արգ գործը նորութիւն չի պարունակում ոչ նիւթի և ոչ հալեացքների կողմից: Ճիշդ է, հեղինակը ջանացել է հաշի առնել նո-

րազիւտ անձանագրութիւնները, բայց դռքա օրդանապէս չեն կապուում պատմութեան հետ, ալ միայն առանձին զրւած են, իբր մի պատմութիւն ըստ բենուագիր անձանագրութիւնների:

Բայց մի բան, որ չը պիտի սպասէր հեղինակից, ալիք ալն միամիտ ոճն է, որով նա պատմում է հին դարերի պատմութիւնը, կարծես սրբապղծութիւն համարելով մի որ և իցէ քար վերցնել ալն շինութիւնից, որ կառուցել է Խորենացիին և որին հետեւել են մեր բոլոր զԱՅՏԻ—պատմաբանները: Մի ճեմարանի ուսուցչի բոլորովին անվաւել վարմունքով նա հաստատում է, հալին շողքորթող զանազան անվաւերական վկայութիւնների համաձայն թէ «Հայաստանը մարդկային ազգի որորոցն է»: Ջըրհեղեղը, Նոլը իւր տապանով և ալն՝ բոլորը իւր կարգով, ինչ խօսք, որ Հալի, Արամ և ալն—բոլորն էլ ներկայացւած են նաև ալս գրքում բոլորովին ալն ձեով, ինչ ասել և կըրկընել են մեր բոլոր պատմագիրները սկսած 5-րդ դարից:

Ալս կերպ պատմութիւնը սկսելով, հեղինակը նախապաշարում է քննադատին իւր դէմ, որը ալ ևս չի սպասում գտնել պատմական նիւթի որքան և իցէ ինքնուրոյն մշակութիւն գրքի բազմաթիւ գլուխների մէջ:

Լինելով միևնոյն ժամանակ և գլխաւորապէս մի դասագիրք, հեղինակը իւր ալս պատմութեան մէջ աւելի ջանք է դրել նիւթի դասաւորութեան և լեզուի վերալ, առանց

մի քալլ առաջ տանելու հալոց պատմագրութիւնը: Ինչ խօսք, որ ալն, ինչ սովորապէս հալոց պատմութեան մէջ մինչ ալժմ չէր աւանդուում, վիշատակութիւն չի գտնում և ալս զըրքում: Օրինակ, Նորագոյն պատմութեան մէջ (աւելի հեռուն չենք գնում) ոչ մի խօսք չը կալ հոգալին և դասակարգալին օրէնքների, ընթօրմների և հանգամանքների մասին ոչ Ռուսա, ոչ Տաճկա և ոչ Պարսկա-Հայաստանում, մինչդեռ մի ազգի թէ գոլութեան և թէ կացութեան գլխաւոր պալմաններից են Նոքա: Առհասարակ Նորագոյն, ալն է՝ 19-երորդ դարու պատմութեանը նւիրած են ընգամենը մօտ 60 երես:

Բայց և ալնպէս հեղինակը աշխատել է իւր ալս զըքի մէջ ամիտփել բոլոր մնացած պատմական դէպքերը, որոնց հետ զուգընթացաբար նա տալիս է տեսութիւն գրական երևոյթների թէ հին և թէ Նոր ու Նորագոյն ժամանակների համար: ալնպէս որ գիրքը իսկապէս մի անհրաժեշտութիւն պէտք է համարւի ամեն մի ընթերցող հալի գրադարանի համար, նամանաւանդ որ Նոյն իսկ իւր բոլոր ալն մասերում, որոնց վերաբերում են մեր վերև արած քննադատական նկատողութիւնները՝ ներկալ գիրքը գերազանց է մեր ցալժմ ունեցած Հալոց Պատմութիւններից, թէև, կրկնում ենք, աւելի բարձր պահանջներին նա բաւարարութիւն չի տալիս: